

Aytəkin QƏHRƏMANOVA

t.ü.f.d. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

E-mail: aytəkinqehramanova@nmi.edu.az

ORCID ID: 0009-0004-8494-61-82

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.2.25>

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA
TƏSVİR EDİLƏN AİLƏ TİPLƏRİ
(Etnoqrafik araşdırma)**

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, ailə tipi, patriarxal ailə, kiçik ailə, dastanın boy-ları, Dədə Qorqud

SUMMARY

FAMILY TYPES DESCRIBED IN THE EPISTLE “KITABI-DEDE GORGUD”

(Ethnographic Research)

The article notes that the epic “Kitabi-Dede Gorgud” is an unparalleled source for studying the history of our people, it is not only a literary and artistic monument, but also a magnificent monument reflecting the history of the ancient Azerbaijani people, including their ethnography, in all its shades. The main purpose of the article’s appeal to the epic “Kitabi-Dede Gorgud” is to examine the family types reflected here (patriarchal family structure, nuclear and extended family) and their ethnographic characteristics, and to evaluate the reasons for the formation of these family models, their functions, and their social significance. During the research, it became clear that the families described in the epic “Kitabi-Dede Gorgud” are of the patriarchal family type. Although the families described in the epic belong to the extended-patriarchal family type, small-nuclear family types also existed in parallel with it. Patriarchal families have several families living within the same village (house-room), the father is the head of the family and makes decisions. At the same time, the son of the family lives in a separate tent, that is, at home after marriage. This gives grounds to say that the fact that a young man marries and lives in a separate house actually means the formation of a small family. Here it comes clear that at a certain stage of development, the process of transition from a patriarchal extended family to a small family begins. This process can exist gradually and in parallel for a long time. The epic is also an ethnographic embodiment of this transition stage. The article also compares the family types described in the epic with modern family types, identifying their similarities and differences. As a result of comparative analyses, it is concluded that there have been no sharp differences between family life in Azerbaijan at all times and the family life of the modern era, that is, the Azerbaijani people have preserved, improved, and developed the customs and traditions related to family and family life for centuries, and these traditions have passed the tests of history and reached our time.

Keywords: “Kitabi-Dede Gorgud” epic, family type, patriarchal family, small family, epic figures, Dede Gorgud

РЕЗЮМЕ

В КНИГЕ ДЕДА ГОРГУДСКОГО ПОСЛАНИЕ

ОПИСАНИЕ ТИПОВ СЕМЕЙ

(Этнографическое исследование)

В статье отмечается, что эпос «Китаби-Дедэ Горгууд» является непревзойденным источником для изучения истории нашего народа, и представляет собой не только литературно-художественный памятник, но и великолепный памятник, отражающий историю древнего азербайджанского народа, в том числе его этнографию, во всех ее оттенках. Основной целью обращения статьи к эпосу «Китаби-Дедэ Горгууд» является рассмотрение отраженных в нем типов семьи (патриархальная семья, нуклеарная и расширенная семья), их этнографических особенностей, а также оценка причин формирования этих моделей семьи, их функций и социальной значимости. В ходе исследования выяснилось, что это семьи патриархального типа, опи-

санные в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». Хотя семьи, описанные в эпосе, относятся к расширенно-патриархальному типу семьи, параллельно существовали и малочисленные нуклеарные типы семьи. Патриархальные семьи — это семьи, в которых несколько семей живут в одном поселке (доме-комнате), а отец является главой семьи и принимает решения. Однако после того, как сын в семье женится, он живет в отдельной палатке, то есть в доме. Это говорит о том, что вступление молодого человека в брак и проживание в отдельном доме фактически означает образование небольшой семьи. Здесь становится ясно, что на определенном этапе развития начинается процесс перехода от патриархальной большой семьи к малой семье. Этот процесс может существовать постепенно и параллельно в течение длительного времени. Эпос также является этнографическим воплощением этого переходного этапа. В статье также сравниваются типы семьи, описанные в эпосе, с современными типами семьи, выявляются их сходства и различия. В результате сравнительного анализа делается вывод о том, что резких различий между семейным бытом в Азербайджане во все периоды и семейным бытом новой эпохи не было, то есть азербайджанский народ на протяжении веков сохранял, совершенствовал и развивал обычаи и традиции, связанные с семьей и семейным бытом, и эти традиции прошли испытания историей и дошли до нашего времени.

Ключевые слова: эпос «Китаби-Деде Горгуд», тип семьи, патриархальная семья, малая семья, эпические персонажи, Деде Горгуд

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının əl dəyməmiş, saxtalaşdırılmamış tarixidir. Bu dastan xalqımızın daşlaşmış milli kimliyidir. Ulu öndər Heydər Əliyev dastan haqqında belə deyir: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərəvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər” [4, 7]. Ulu öndərin dediyi kimi epos xalqımızın tarixini öyrənmək baxımından misilsiz mənbədir. Yəni o, yalnız ədəbi-bədii abidə deyil, eyni zamanda qədim Azərbaycan xalqının sosial-mədəni həyatının güzgüsüdür. Epos qəhrəmanlıq dastanı olsa da, xalqımızın tarixini, o cümlədən etnoqrafiyasını bütün çalarları ilə əks etdirən möhtəşəm bir abidədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına müraciət etməyimizin əsas məqsədi dastanda əks olunan ailə tiplərini (patriarxal ailə strukturu, nüvə və geniş ailə) və onların etnoqrafik xüsusiyyətlərini araşdırmaq, bu ailə modellərinin formalaşma səbəblərini, funksiyalarını, ictimai əhəmiyyətini dəyərləndirməkdir.

İlk olaraq deyə bilərik ki, Dədə Qorqud söyləmələri xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarixdir. Bu tarixin baş qəhrəmanı oğuz türkünün, o cümlədən Azərbaycan xalqının özüdür və Azərbaycan hələ eramızdan əvvəl aramsız olaraq ümumtürk məkanının tərkib hissəsi, daha doğrusu, özəyi olub [4, 20]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının xalqımıza məxsusluğu haqqında fikrini ümummilli lider Heydər Əliyev belə ifadə edir: “Dünya qorqudşünaslığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un istər etnik, mənşə, istər tarixi-coğrafi, ərazi, istərsə də dil və məfkurə baxımından Azərbaycan xalqına mənsub olması fikrini qəti şəkildə təsdiq edir” [4, 8].

Xalqımızın yaratdığı bu dastanın boylarındakı çox qiymətli məlumatlar, real tarixi faktlar, bu istiqamətdə aparılan müqayisəli elmi araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim, həm də çox zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri yaratmış xalqlarındandır. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən Ana kitabımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda təsvir edilən ailə tiplərinin etnoqrafik

yönümündən araşdırılması və müasir ailə tipləri ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili maraqlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təsvir edilən ailə tipləri haqqında məlumat verərkən ilk olaraq qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ərazisində ailənin təşəkkül prosesi Eneolit dövrünün sonunda baş verdiyi ehtimal olunur [1, 297]. Məlumdur ki, bəşər cəmiyyətinin özəklərindən birini təşkil edən ailə mülkiyyət və dövlətlə eyni zamanda təşəkkül tapmışdır və cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişir. Məşhur amerikalı alim L.Morqanın yazdığı kimi, ailə bir başlanğıcdır, o heç vaxt bir yerdə dayanıb durmur, cəmiyyət aşağı pillədən yüksək pilləyə doğru inkişaf etdikcə, o da aşağı formadan yuxarı formaya keçir. Deməli, ailə bütün dövrlərdə cəmiyyət ilə qırılmaz tellərlə bağlı olmuş və bütün dövrlərdə inkişaf etmişdir.

Azərbaycan ailəsi ulu keçmişimizdən mənəvi dəyərlər və adət-ənənələr əsasında qurulmuşdur. Kökü milli-mənəvi dəyərlərlə dolu olan, sağlam təməllər üzərində qurulan ailə cəmiyyətin və dövlətin ən böyük gücüdür. Tarixi inkişafın bütün mərhələlərində cəmiyyətdə, eyni zamanada xalqın mədəni səviyyəsində baş verən dəyişikliklər ilk növbədə ailədə öz əksini tapır. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən demək olar ki, Azərbaycan ailəsi dünyanın əxlaqi cəhətdən ən təmiz və möhkəm ailələrindən biridir.

Ailə üçün mühüm olan bu xüsusiyyətlərin dərin kökləri var. Həmin köklər Azərbaycan ailəsinin inkişaf yolu ilə bağlıdır. Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan ailəsi də tarixin inkişaf prosesində müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. Tarixən azərbaycanlılarda da iki ailə tipi mövcud olmuşdur: **böyük ailə** və **kiçik ailə**. Böyük ailə patriarxal ailə, nəslə ailə, bölünməmiş və ya mürəkkəb ailə, geniş ailə və s. adlarla məlumdur. [1, 298].

Patriarxat sözü yunanca “pater”-ata, arxo-idarə edirəm, hökmranlıq edirəm mənasını daşıyır [7, 7]. Məlumdur ki, ata nəslinin ana nəslini əvəz etməsi dövründə cəmiyyətin əsas ictimai-iqtisadi hüceyrəsi məhz patriarxal ailələr olmuşdur [2, 199]. Bu ailə modelində bir neçə ailə bir yerdə yaşayır. Patriarxal ailələr yalnız ata xətti ilə qohum olan dörd-beş nəslin nümayəndəliyindən, onların arvad və uşaqlarından ibarət olub ata, oğul, nəvə, nəticə və eləcə də qardaşların ailələrini birləşdirən ictimai kollektiv, təsərrüfat özəyidir. Böyük ailələrin tərkibində 30-35, bəzən isə daha çox üzv ola bilərdi.

Patriarxal-böyük ailələr patriarxal-qəbilə quruluşu üçün tipik olan ailə forması hesab edilir və ibtidai icma quruluşunun dağılması nəticəsində dağılma prosesi başlayır. Doğrudur, patriarxal ailələr “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ən çox rast gəlinən ailə modelidir, lakin bu ailə tipi ilə yanaşı, paralel olaraq nüvə, yəni kiçik ailələr də görünür.

Patriarxal ailə modelində ailə başçısı kişi – ata, xan, ağa, bəydir. Onun sözü ailədə hökm kimi qəbul olunur. Kişi həm ailənin başçısı, həm tayfanın müdafiəçisi, həm də iqtisadi dayağı və əsas qərarvericisidir. Məsələn: Dastanda təsvir edilən Bayandur və Qazan xan, bir qəbilə ittifaqının başçısıdır. Qazan xan və onun ailəsi klassik patriarxal ailə modelini təcəssüm etdirir. Qazan xan həm dövlət, həm də ailə başçısı kimi təqdim olunur. Onun arvadı Burla xatun cəsur və ağıllı olsa da, yenə də Qa-

zan xanın qərarlarını yerinə yetirir. Qazan xanın evinə basqın ediləndə onun çoxsaylı nöqərləri, qohumları və dostları birlikdə ona köməyə gəlir, əslində bu daha geniş ailə və tayfa birliyinin gücünü əks etdirir. Dastanda qəhrəmanlar daim “filankəsin oğlu” kimi özlərini tanıtdırırlar. Məsələn, Basat, “Təpəgözün qardaşı”, Qazan xan “Uruzun atası” və s. bunlar soyun ata xətti ilə keçməsi-ənənəsinin göstəricisidir. Bu surətlər patriarxal ailəni təmsil edirlər.

Etnoqrafik ədəbiyyatda patriarxal ailə eyni zamanda böyük ailə, nəslə ailə, bölünməmiş ailə və ya mürəkkəb ailə adları ilə məlumdur. Bu tip ailələr icması yuxarı da da qeyd edildiyi kimi üç, dörd və bəzən də beş nəslin nümayəndələrindən ibarət olub, ata, oğul, nəvə, nəticə eləcə də qardaşların ailələrini birləşdirən kiçik ictimai kollektiv, təsərrüfat özəyindən ibarət olur. Bu icmaya, ümumiyyətlə, Oğuz elinə onun başçısı, ağsaqqalı nəzarət edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında müqəddimənin birinci boyunda yazılır: “Rəsuləyühüssləmə zamanına yaxın Bayat boyundan Qoqud ata derlər bir ər qopdu” [5, 3]. Dastana diqqət etdikdə belə qənaətə gəlinir ki, ata sözü ayrıca “əcdad” məzmununu bildirir. Dədə Qorqudun Oğuzun bilicisi, xoş xəbərlər söyləyəni, onların müşkilini həll edənidir. Hətta, Oğuz eli, hər nə olursa olsun, onu Qorqud ataya söyləmədən heç bir iş görməzdilər. Bu gündə Dədə Qorqud bizim ulu əcdadımızı simvolizə edir.

Dastanda patriarxal ailə tipinin təsviri 4-cü boyda daha aydın müşahidə olunur. Bu boyda tayfanın ağsaqqalı olan Qazan xanın sağında qardaşı Qaragünə, solunda dayısı Aruzun, qarşısında isə oğlu Uruzun oturduğu təsvir edilir [6, 8].

Böyük patriarxal-geniş ailələr torpaqdan, əmək alətlərindən, ev heyvanlarından, digər mülkiyyət və əmlaklardan birlikdə istifadə etməklə, birgə istehsal edir və birgə mənimsəyirdilər [7, 7]. Ailəyə bir nəfər – çox vaxt ata və ya qəbilə başçısı rəhbərlik edir. Ailədaxili münasibətlərdə itaət və hörmət əsasdır. Belə ailələrdə ata-həm ailənin rəhbəri, həm də mənəvi örnəkdir. Bu tip ailələrdə kişilər ailə başçısı, qadınlar isə ailədaxili münasibətlərin qoruyucusu hesab edilir. Dastanda ailənin əsas dayağı kişi-atadır. Dastanda təsvir edilən Qazan xan, Bayandır xan, Qanturalı kimi qəhrəmanlar ailənin başçılarıdır. Onlar ailə ilə birgə boylara da rəhbərlik edir. Bu ailələr eyni zamanda boyun, tayfanın və dövlətin əsasını təşkil edən qurum kimi təqdim edilir.

Dastanda ailəni səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər qan qohumluğu əsasında cəmiyyətin özəyi kimi təşəkkül tapmış ümumi mənafe ilə birləşən, məişət birliyi və birgə yaşayış şəraiti ilə bir-birinə bağlı olan insanların kollektividir. Bunun bariz nümunəsi dastanda qəhrəmanlar bir-biri ilə tanış olmayanda, ya da düşmənlə dö-yüşməzdən əvvəl ilk öncə boyu, soyu, kökü soruşurlar. M.Kaşğari yazır ki, bir-birini tanımayan iki adam qarşılaşdıqları zaman əvvəlcə salamlaşar, sonra “boy kim deyər soruşurlar”. Yəni “hansı (qəbilədənsən) boydansen?” deməkdir. Yaxud boy adlarından birini söylər. Bundan sonra danışdılar [5, 65]. Beyrəklə Banuçiçəyin ilk görüşləri buna bariz nümunədir. “... Çağırdılar Beyrək gəldi. Banuçiçək yaşmaqlandı, soruşdu: “İgid hardan gəlirsən?” Beyrək deyir: “İç Oğuzdan”. “İç Oğuzdan kimin nəyisən?” [5, 48].

Göründüyü kimi, dastanda təsvir edilən hadisələr daha qədim əvvəlki dövrlərin izlərini daşıyır, yəni patriarxal sistemin aktiv olduğu dövrünü, xalqımızın həyat tərzini əks etdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın zəngin oturaq mədəniyyəti

yətə malik olduğunu, bu diyarda müxtəlif təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdiyini də sübut edir. Ərazidə əkinçilik, toxuculuq, ipəkçilik, sənətkarlıq sahələri mövcud idi. Hətta oğuzların su dəyramanları da var idi. Bütün bunlar oturmaq həyat tərzinə malik ünsürlərdir. O da qeyd olunmalıdır ki, oğuzlar bir yerdə qalanda da, başqa bir yərə köçəndə də dəqiq dövlət sərhədləri olan və coğrafi mövqeləri tamamilə müəyyənləşmiş elləri vardır. Çünki oğuzların qalaları var və bu qalalarda vətən sərhədlərini qoruyan oğuz igidləridir. İqlimlə əlaqədar olaraq oğuzların yaylaq və qışlaqlara köçməsi də təbiidir. Çünki bu gündə heyvandarlıqla məşğul olanlar yayın istisində sərin yaylaqlara, payızın qərs aylarında qışlaqlara, yəni öz yurdlarına dönlürlər. Demək, oğuzlar yarı köçəri, yarı oturmaq həyat tərzlərinə malik olsalar da, onların yerləri-yurdları müəyyən və məlumdur. Dastanın yalnız bir yerində onların öz yerlərindən köçmələri və sonra yenidən ora qayıtmaları təsvir edilir. Bu, “Basatın Təpəgözü öldürdü-yü boy”dur. Həmin boyda deyilir: “... Bir gün oğuzlar xəbərsiz oturarkən yurdlarına düşmən gəldi. Onlar gecəylə qorxub köçdü... Bir müddətdən sonra oğuz camaatı yenə öz yurdlarına qayıtdı” [5, 105].

Ailə eyni zamanda mənəvi dəyərlərin, o cümlədən adət-ənənələrin və mərasimlərin icra olunduğu özəkdir. Aydın ki, Azərbaycan ailəsi də qədim zamanlardan bəri bəşəriyyət üçün səciyyəvi olan bu əsaslar üzərində qurulmuşdur. Adət-ənənə Azərbaycan ailəsinin daşlaşmış mənəviyyat aktıdır. Ağsaqqala-böyüyə hörmət göstərmək, sözüne, məsləhətinə qulaq asmaq xalqımızın dəyərli adət-ənənələrindəndir. Məhz bu cəhət dastanda Oğuz tayfalarının Dədə Qorquda münasibətində aydın təzahür edir. Dastanın müqəddiməsində deyilir: “Qorqud ata oğuz xalqının çətin işlərini həll edərdi. Nə olsa, Qorqud ataya danışmayınca iş görməzdilər. O, nə buyursa, qəbul edirdilər, sözün tutub gedirdilər” [5, 7].

Elmi ədəbiyyatda, Azərbaycanda böyük ailələrin V əsrdən başlayaraq kiçik ailələrə bölünməsi ehtimal edilir [8, 6; 9, 132; 19]. Azərbaycan görkəmli etnoqrafı Q.Qeybullayev mənbələrə istinadən Azərbaycanda böyük ailələrin V əsrdən başlayaraq kiçik ailələrə bölünməsini etimal edir [3, 88]. O da qeyd olunmalıdır ki, böyük ailələr müəyyən həddə çatdıqda parçalanaraq kiçik ailə icmalarına bölünürlər. Bu yeni ailə icmaları da böyüyərək müəyyən həddə çatdıqdan sonra yeni ailə icmasına bölünürlər [8, 6]. Dastanın bəzi boylarında ata-ana və övladlardan ibarət olan ailə kiçik (nüvə-nukleür) ailə modeli görünür.

İlk olaraq qeyd edək ki, böyük ailə ilə kiçik ailə arasındakı fərq yalnız ailə üzvlərinin sayında olmamışdır. Etnoqrafik ədəbiyyatda onların arasındakı kəmiyyət fərqi ilə yanaşı, əsas iki keyfiyyət fərqi də olmuşdur. Əvvələn, böyük ailənin varidatı bütün ailəyə məxsus olduğu halda, kiçik ailə mülkiyyətin sahibi yalnız onun başçısı olan kişi hesab edilir. İkinci fərq nəsillərin durumu ilə bağlı idi [1, 302]. Kiçik ailələrdə ata, ana və onların övladlarından ibarət olub bir evdə yaşayırlar.

Kiçik ailə iki yolla yaranır. Birinci böyük ailənin parçalanması və ailədə yetkinlik yaşına çatmış oğulun evləndikdən sonra ayrılıb müstəqil ailə təşkil etməsi nəticəsində yaranmışdır. Oğlanın atası yeni evlənen oğlu üçün ayrıca ev, var-dövlət verərdi. Beləliklə, oğlu ayrıca ev olmaqla atasının himayəsindən çıxıb cəmiyyətin müstəqil, tamhüquqlü üzvünə çevrilir [4, 53].

Kiçik ailələr də quruluşuna görə iki tipə bölünürlər: sadə və mürəkkəb ailələr. Sadə ailə iki nəsildən ibarət olur. Sadə ailə tipində ata-ana və uşaqlar olur. Məsələn, dastanda Dəli Domrulun yalnız ata və anası ilə münasibəti təsvir olunur, başqa qohumlar haqqında münasibətlər təsvir edilmir. Mürəkkəb ailənin tərkibində isə üç nəsil: baba-nənə, ata-ana və nəvələr olur. Araşdırmalar zamanı dastanda kiçik ailənin sadə ailə tipinin təsvir olunduğu görünür. Onu da qeyd etmək olar ki, **sadə ailə** bütün ailələrin özəyidir. Bütün ailə formaları və tipləri onun əsasında təşəkkül tapırlar. Sadə ailə elm aləmində nuklear (latınca – “nukleus”, “nüvə”, “özək” sözüdür) ailə adlanır [1, 304].

Bu tip ailələrdə ailə kiçik olsa da, bəzən ata yoxluğunda ana ailəni qorumağa çalışır. Məsələn: Burla xatunun Qazan xanın əsir düşdüyü zaman oğlunu yanına alaraq düşməyə qarşı mübarizə aparması bu ailə tipinin güclü qadın obrazı ilə dəstəkləndiyini göstərir. Qazan xanın arvadı Burla xatun ailəyə sadıq, ağıllı, igid qadın obrazıdır, lakin ailə içində qərarları əsasən ata – Qazan xan verir.

Ata övladın tərbiyəsində əsas şəxsdir. Ata yalnız ailəsini deyil, eyni zamanda tayfanı qoruyan qəhrəmandır. Ata sözü ayrıca “əcdad” məzmununu bildirir. Ata dastanda soyun, nəsil şəcərəsinin təmsilçisidir. Ata övladına yalnız mülkiyyət və mal deyil, həm də ad-san, şərəf, adət-ənənələri miras qoyur. Dədə Qorqud özü ata funksiyasını daşıyan ağsaqqal, məsləhətçi və toplumun mənəvi rəhbəridir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında təsvir edilən Oğuz ailəsində təkavədlilik, yəni **monoqom** nikahlar tərənnüm edilir. Dastanda çoxkəbinlilik, yəni **poliqamiya** faktı müşahidə edilmir, möhkəm ailə telləri, möhkəm ailə dayqları, ər-arvad, valideynlərlə uşaqlar arasında qarşılıqlı hörmət, məhəbbət və ehtiram boyların əksəriyyətində aydın görünür. Dastanda Dirsə xan övladı olmayan arvadını hətta “baxtım çıxan qadınım” adlandırır və onun üstünə günü gətirmək fikrinə belə düşür. O, yalnız bütün oğuz bəylərinə qonalıq verir, aqları doydurur, çılpaqlara paltar verir və borcluların borcun ödəyir ki, ulu Tanrıya dua edib ona övlad diləsinlər [5, s.12].

Dastanda yetkinlik yaşı on beş hesab edilir. Bu yaş həm də nikah üçün müvafiq yaş idi. Dastanda ailə qurma münasibətləri qarşılıqlı razılığa, igidlik və ləyaqətə əsaslanır. Misal üçün, Bamsı Beyrək və Banu Çiçək münasibəti qarşılıqlı hörmət, sevgiyə və sədaqətə dayanır. Dastanda ailə şərəfi həm kişi, həm də qadın üçün önəmlidir. Belə ki, Beyrəyin əsir düşməsi, Banu Çiçəyin ona sadıq qalması bunun bariz nümunəsidir. Bu sədaqət monoqom nikahın mənəvi dayaqlarını göstərir. Onlar eyni zamanda ailənin qoruyucusu və dayaqdirlər. Bu isə monoqom nikahda qadının yalnız analıq funksiyası ilə deyil, həmçinin ictimai dəyəri ilə qiymətləndirildiyini göstərir. Ailə qurularkən yalnız iki sevən şəxs deyil, eyni zamanda tayfanın da razılığı alınır. Bu adət-ənənə günümüzdə də davam edir. Qızın razılığını verəndə valideynlərlə yanaşı, tayfanın ağsaqqalının da fikri alınır və onun fikri əsas götürülür.

Dastanda ailə qurmaq üçün əvvəlcə elçilərin göndərilməsi, qızın razılığının alınması, cehiz və başlıq kimi mərasimlərin yerinə yetirilməsi onu deməyə əsas verir ki, ailə quruluşu adət-ənənəyə əsaslanır. Bu isə monoqom nukahlı ailənin olduğunu bir daha sübut edir. Bundan başqa monoqom nikah bir çox boylarda, o cümlədən

üçüncü boyda açıq görünür. Toy günü oğlan və qız qırmızı qaftan geyərdilər. Oğlan ox atar və oxun düşdüyü yerdə yeni evlənənlər üçün çadır-otaq tikərdilər.

Dastanda evliliyin əsas məqsədlərindən biri nəsil artırmaq və soyun davamını təmin etməkdir. Qəbilə-tayfa birliyi dövründə ailənin ictimai həyatın özəyi, nəslin davamı kimi, uşaqlara və xüsusən də oğullara olan xüsusi rəğbət şübhə doğurmur. Məsələn, Bayandır xan təşkil etdiyi yığıncağında Oğuz bəylərindən Baybörə oğul istəyini bildirir. Əslində Baybörə övladsız deyil, onun qızları var. Ata məhz vətən, xalq mənafeyi üçün oğul istəyir. O deyir ki, Bayandır xana onun oğlu xidmət eləsin. Baybörə oğuz xanlarından biridir və onun taxtı da dövlətin bir hissəsi kimi təsvir edilir. Eyni zamanda oğlu olmasını ona görə istəyir ki, sağlığında ona dayaq, öldükdən sonra isə onun mal-mülkünə sahib olmasını arzulayır [5, s.45]. Bu ailə tipi həm kiçik ailə tipini göstərir, həm də nikah münasibətində monoqom – təkəbinli nikahın mövcudluğunu göstərir. Ümumiyyətlə, monoqom nikah türk cəmiyyətində sosial sabitliyin, əxlaqi dəyərlərin və törənin qorunmasında mühüm yer tutur.

Dastanda qadın yalnız ailə içində deyil, o cümlədən cəmiyyət arasında da güclü mövqeyə malikdir. Burla xatun, Banu Çiçək, Selcan xatun və digərləri igid, ağıllı, söz sahibi olan qadınlardır. Dastanda Qazan xanın arvadı Burla xatun o dövrün qadınları üçün səciyyəvi olan öz ocağını, torpağını mühafizə etmək üçün bütün cəhətləri və yüksək əxlaqi prinsipləri təcəssüm etdirir. Dastanda gələcək nəsillərə örnək olaraq ananın şərəf və ləyaqəti, öyüdü çox yüksək səviyyədə təqdim edilir.

Nəticə etibarlı ilə deyə bilərik ki, Türk tayfaları yarımköçəri həyat sürməklə yanaşı, həm də oturaq həyat tərzinə malik olmuşlar. Dastanda təsvir edilən ailələr geniş-patriaxal ailə tipinə aid olsalar da, bununla paralel kiçik-nüvə ailə tipləri də mövcud olmuşdur. Patriarxal ailələr eyni oba (ev-otaq) daxilində bir neçə ailə yaşayır, ata ailə başçısı olub qərarları o verir. Bununla yanaşı, ailənin oğlu evləndikdən sonra ayrı çadırdadır, yəni evdə yaşayır. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, gəncin evlənilməsi ayrı evdə yaşaması faktiki olaraq kiçik ailənin formalaşması deməkdir. Araşdırmalar zamanı aydın olur ki, patriarxal – birləşmiş ailə daxilində kiçik ailələrin mövcudluğu kimi tanınır. Onu da demək olar ki, müəyyən inkişaf mərhələsində patriarxal geniş ailədən kiçik ailəyə keçid prosesi başlayır. Bu proses tədricən-paralel şəkildə uzun müddət mövcud ola bilər. Dastan da bu keçid mərhələsinin etnoqrafik təcəssümüdür. Yəni təsvir olunan bəzi qəhrəmanlar hələ də ata evindədir (patriarxal ailə), bəziləri isə evlənilib ayrı yaşayır (kiçik ailə). Qadınlər isə ailə içində müxtəlif mövqelər tuturlar. Onlar ana, gəlin, qadın qəhrəmandırlar.

“Dədə Qorqud” dastanında təsvir edilən ailə tipləri ilə müasir Azərbaycan ailə tiplərini müqayisə edərkən, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında müəyyən fikirlər söyləmək olar. Belə ki, istər dastanda, istərsə də müasir ailə tiplərini müqayisə etdikdə aydın olur ki, həm dastanda, həm də müasir dövrdə ailə cəmiyyətin əsas dayağı kimi qəbul olunur. Hər iki dövrdə ailə müqəddəs və toxunulmaz hesab olunur.

Hər iki dövrdə ailədə ata evin böyüyü və haimayəçisi, ana tərbiyəçi və qayğıkeş rolundadır. “Dədə Qorqud” dastanında və müasir ailələrdə də ana mehriban, səbirli, nəsihətverici kimi təsvir olunur. Hər iki dövrdə uşaqlar ailə daxilində milli də-

yərlər, vətənə məhəbbət, əxlaq və hörmət prinsipləri ilə yetişdirilir, həmçinin hər iki dövrdə böyüyə hörmət, ağsaqqalın yerini bilmək ailə tərbiyəsində əsas götürülür.

Ailə tiplərinin fərqli xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, dastanda patriarxal ailələr üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı nüvə ailələri də təsvir edilir. Lakin müasir ailələr isə əsas kiçik -nüvə ailələrdən, yəni ata-ana və uşaqlardan ibarətdir. Dasanda qadın ailədə və cəmiyyətdə hörmətli yerə sahib olsa da, daha çox evdaxili işlərlə məhdudlaşır. Müasir dövrdə isə qadın həm ailədə, həm də cəmiyyətdə daha geniş fəaliyyət imkanına sahibdir.

Ümumiyyətlə, “Dədə Qorqud” dastanında təsvir edilən ailə tipləri aid olduğu dövrün ictimai-mədəni reallıqlarını əks etdirir. Müasir ailə tipləri isə fərdi azadlıqların, gender bərabərliyinin, sosial-iqtisadi dəyişikliklərin təsiri ilə formalaşmışdır. Lakin Azərbaycanda bütün dövrlərdə ailə məişəti ilə yeni dövrün ailə məişəti arasında kəskin fərqlər olmamışdır, yəni Azərbaycan xalqı ailə və ailə məişəti ilə bağlı olan adət-ənənələr əsrlər boyu qorunub saxlanmış, onları təkmilləşdirmiş, inkişaf etdirmiş və bu ənənələr tarixin sınaqlarından keçərək zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. III cild. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. H. Həvilov. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, s.199.
3. Qeybullayev Q.Ə Azərbaycanlılarda ailə nikah. Bakı: Elm, 1994
4. Dədə Qorqud dünyası. Bakı: Öndər, 2004, 240 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Sadələşdirilmiş mətn. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 144 s., s.3
6. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyatı, 2004, 368 s.
7. Naxçıvan etnoqrafiyası. İki cild. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2024, 352 s., s.7 8.
8. Косвен М.О. Семейная обшина и патронимия. М., Наука, 1963, с.6
9. Толстов С.П. Древний Хорезм. Москва: Наука, 1948, с.132; Дьяконов М.М. Очерки истории Ирана. Москва, Наука, 1961, с.19

